

Dinî Yönelim Boyutlarının Kişiliğin Beş Boyutu ile İlişkisi (Ampririk Bir Araştırma)*

Doç. Dr. Abdullah Salih er-RUVEYTE**

Dr. Ali AYTEN***

Giriş

Din, etkisi bir toplumdaki diğerine değişmekle birlikte, kültürün en önemli unsurlarından birisidir. Günümüzde din, uygulamada istenilen düzeyde olmasa da, kültürdeki bu önemli rolünü hâlâ devam ettirmektedir. Dinin bu rolünün zayıflamasında, Batı'daki materyalist felsefe eksenli fikirlerin tesiri olmuştur. Örneğin Freud'a (1927/1961) göre din, bireyin arzularına ve tabiat karşısındaki çaresizliklerine hükmetme amaçlı gerçekleştirdiği "olgunlaşmamış bir çaba"dır. Batı'da dini, ilmi çalışmaların dışına iten bu tür eğilimler uzun süre devam etmiştir. Yaklaşık 40 yıl önce, dinî yönelimler konusundaki teorisiyle Gordon Allport, din konusuna farklı bir yaklaşım getirmiştir. Başlangıçta Allport, dinî yönelimi, (a) iç kaynaklı (intrinsic/dahilî) dinî yönelim ve (b) dış kaynaklı (extrinsic/hâricî) dinî yönelim olmak üzere ikiye ayırmıştır. İç kaynaklı dinî yönelimde dinin kendisi asıl hedefdir; yani başka bir amaç olmaksızın samimi bir şekilde dini olduğu gibi yaşamak amaçtır. Dış kaynaklı yönelimde ise dini yaşamak araçtır. Asıl amaç, bireysel veya sosyal bir takım kazançlardır.

Dış kaynaklı yönelim, davranışsal açıdan (ölçeklerdeki maddeler bakımından) kişinin sosyal ilişkilerini geliştirmek, toplumdaki statüsünü artırmak gibi sosyal faydalar; rahatlık, teselli ve güvende olma hisleri gibi psikolojik faydalar elde etmek amacıyla ibadet mekânlarına gitmesi gibi durumları kapsar (Allport&Ross 1967). Allport'un yaptığı bu ayırım, ibadetin "amaç" ve başka bir gaye için "araç" olmasını içeren bir ahlak felsefesine dayanır. Bu iki farklı içerik, dinî yönelimin iki farklı boyutunu (iç kaynaklı ve dış kaynaklı dinî yönelim) temsil eder. Bu temel ayırım bugün de devam etmektedir. Ayrıca bu iki boyuta "sorgulayıcı (quest/istiksau) dinî yönelim" isimli üçüncü bir boyut daha eklenmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse, sorgulayıcı dinî yönelim, varoluşsal önermeler çerçevesin-

* "Eb'âdü't-Teveccühi'd-Dinî ve Alâkatühâ bi'l-Avâmili'l-Hamse fi's-Şahsiyye", *Dirâsât Arabiyye ft İlmi'n-Nefs*, VII/2 (2008), s. 305-334.

** Kral Suud Üniversitesi Eğitim Fakültesi Psikoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

*** M.Ü. İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

deki sorgulamaya dayalı bir dindarlığı temsil eder. Şüphe, kendini sorgulama ve karmaşıklık gibi boyutları içerir (Batson-Schoenrade&Ventis 1993).

“Dinî davranış” çerçevesinde yapılan araştırmalarda bu yönelimleri içeren model çokça kullanılmasına rağmen, hem nitel hem de nicel anlamda bu yaklaşım bazı eleştirilere de maruz kalmıştır. Örneğin bazı psikologlar, iç kaynaklı ve dış kaynaklı dinî yönelimdeki “amaç” ve “araç” temelli bir ayırımın tutarlı olmadığını, nitekim her yönelimin bir aracı ve amacının olacağını ifade etmiştir (Pargament 1997). Daha da önemlisi, bazı araştırmacılar ise, yaptıkları araştırmalarda dış kaynaklı yönelimi “bireysel” ve “sosyal” olmak üzere iki alt boyuta ayırmıştır (Brewczynski&McDonald 2006; Genia 1993; Gorsuch&McPherson 1989; Reed&Meyers 1991; Hills, Francis&Robbins 2005; Tiliopoulos, Bikker, Coxon&Hawkin 2007). Bazı psikologlar ise, kavramsal bir eleştiri getirerek “özel” ve “dışsal” yönelim kavramlarını önermiştir (Kirkpatrick&Hood 1990). Bütün bu eleştirilere rağmen, Allport’un bu yaklaşımı, bugün dinî davranış konusunda yapılan psikolojik araştırmalarda en çok kabul gören ve ampirik uygulamalarda kullanılan bir ayırımdır.

Bunların yanı sıra, bu yaklaşımının din görüşünün belirli bir kültürle sınırlı olduğu hususunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Öyle görünüyor ki bu yaklaşım, farklı dinî kültürlerde, örneğin İslâm kültüründe, iyice test edilmiş değildir. Dış kaynaklı ve iç kaynaklı şeklinde ikiye ayrılan dinî yönelim ölçeğindeki şu soruları nasıl tasnif edeceğiz: “Dua etmedeki asıl hedef(im), güvende olma ve rahatlama hissidir”, “İbadet mekânına gitme(m), sosyal iletişimimi güçlendirmek için bir fırsattır.” Bu sorular, Müslüman bir örnekte sorulduğu takdirde; iç kaynaklı, dış kaynaklı ve sorgulayıcı dinî yönelimler arasında çok farklılık göremeyebiliriz. Çünkü dinî duygular, müslümanlar için dinin göstergesi olan önemli unsurlardır. Öte yandan dinin kendisinde, “îman” kavramı ve îmanın dereceleri, “İslâm” ve “nifak” kavramları yok mudur? Bunun anlamı şudur. Özde olanla (cevherî) davranışa yansıyan ve dışarıdan görünen (zahirî) arasında fark bulunur, imanın dereceleri ve kuvvetleri kişiden kişiye farklılık gösterebilir (belki bu sorgulayıcı boyuta işaretidir). Bu nedenle, bu tür bir dinî yönelim ayırımını, kullanmadan önce uygunluğunun test edilmesi gerekir. Ayrıca yöntem açısından doğru olan, yukarıdaki dinî yönelim ayırımının, bir başka ifadeyle dinî yönelimler ölçeğinin (özellikle Alport’un dinî yönelim ölçeği), farklı çevrelerde ve özellikle hıristiyan olmayan kültürlerde geçerliliğinin sağlanmasıdır.

Bu çerçevede araştırmanın birinci uygulamasında, “dinî yönelim kavramının üretildiği toplumdan yöntemsel uygulama ve ısrarlı sorgulayıcılık bakımından farklı olan müslüman örnekte davranışın veya dinî yönelimin ikincil/talî boyutlarının olacağı şeklinde bir hipotez test edilmektedir. Bu yönelimlerin uygulanması ve psikoloji araştırmalarında farklı değişken ve kavramlarla ilişkisinin araştırılmasına dair kullanımı da birinci uygulamanın hedefidir.

İkinci uygulamada, dindarlık ile kişiliğin beş boyutu arasındaki ilişki ele alınmaktadır. Burada dindarlık, birinci uygulamada ulaşılan bulguların bir neticesidir. Dindarlığın, Allport ve Batson'un tasarladığı şekilde üç boyuttan oluşması (iç kaynaklı, dış kaynaklı ve sorgulayıcı dinî yönelim boyutları) veya farklı boyut(lar)dan veya tek bir boyuttan oluşması arasında herhangi bir fark yoktur.

Psikoloji literatüründe dindarlık, dinî yönelim ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkileri konu alan ve özellikle Eysenck'in kişilik teorisi bağlamında konuyu değerlendiren pek çok araştırma vardır. Bu araştırmalarda elde edilen bulgular dikkate alındığında, dindarlık ile kişiliğin "nörotizm" ve "dışadönüklük" boyutları arasında ilişkiyle alakalı verilerin bir araştırmadan diğerine değiştiği; "yalan (sosyal beğenilme arzusu)" ve "psikotizm" boyutlarının ise, dindarlık ile olumsuz ilişkisinin bulgulandığı görülür (Eysenck 1998; Francis&Jaskson 2003; Francis&Johanson 1999; Francis&Kay 1995; Leak&Fish 1989; Gillings&Joseph 1996; Maltby 1995/1999; Lewi&Maltby 1995).

Dindarlığı Allport'un öngördüğü yöntemle tespit eden araştırmalarda, dindarlığın "iç kaynaklı" dinî yönelim boyutunun kişiliğin "uyumluluk" ve "sorumluluk" boyutları arasında ilişkiye dair tutarlı verilerin olmasına rağmen (Köse 1999; Taylor&McDonald 1999); kişiliğin diğer boyutları (tecrübeye açıklık, içe/dışa dönüklük ve duygusal denge) ile dinî yönelim arasındaki ilişkiye dair istikrarlı bulgular yoktur (Saroglou 2002). Bazı araştırmalarda, "dış kaynaklı" ve "sorgulayıcı" yönelimler ile "nörotizm" arasında ilişki bulunurken; bazılarında ise, "dışa dönüklük" ile dinî yönelimin herhangi bir boyutu arasında ilişki olmadığı tespit edilmiştir (Hills ve diğ., 2004; Maltby 1999; Taylor&McDonald 1999). Konuyla ilgili bulguların bir araştırmadan diğerine değişmesi, pek çok etkene bağlı olarak açıklanabilir. Ancak bu etkenlerin belki de en önemlisi, dindarlık kavramının farklı teorilere dayanarak değişik şekillerde tanımlanması ve bu tanımlamalardan hareketle pek çok ölçeğin kullanılmasıdır. Tabii ki bu durum, kişilik ile dinî yönelim arasında farklı ilişkilerin tespit edilmesine katkıda bulunmuştur (Hills ve diğ. 2004; Saroglou 2002; Taylor&McDonald 1999). Son olarak, bazı araştırmacılar ise, dindarlık ile kişilik değişkenleri arasındaki ilişkinin doğrusal(linear/hatiyye) olmadığı, bu nedenle istikrarsız bulguların elde edildiğini ifade etmiştir (Jorm&Christensen 2004).

Ancak kişiliği, "büyük beşli(big five)" modeli çerçevesinde ele alan, dindarlık-kişilik araştırmalarının, özellikle önceki araştırmalardan farklı örneklemelerde yapılanların, büyük oranda tutarlılığı söz konusudur. "Dindarlık" veya "dinî yönelim" değişkenine fazlaca önem verilmektedir. Dindarlığın, insanlarla samimi ilişkiler kurma gibi değişkenlerle birlikte, "rıza" veya "esenlik-well-being" değişkenleri üzerindeki rolünü araştıran araştırmalar da bu durumu desteklemektedir (Myers 2000). Ancak bütün bunların öncesinde, dine farklı bir yönelimin olabileceği tezinin ele alınması gerekir. Bu araştırmadaki iki uygulamanın hedefi de bu durumu incelemektir.

Araştırmanın Problemi

Araştırmada yer alan uygulamalarda, şu problemler ele alınmaktadır:

- Yerel örnekleme dinî yönelimlerin boyutunu ve oluşumunu tespit etmek
- Dinî yönelim ile kendine has psikolojik değişkenlere sahip bir nitelik olan kişilik arasındaki ilişki ve etkileşimi tespit etmek

Yerel örnekleme dindarlık değişkeninin oluşturulması, dindarlık ölçeğinin herhangi bir araştırma yapmaksızın Batı'da kullanıldığı şekliyle aynen kullanılması tarzında olmamıştır. Bu unsur araştırmayı önemli kılmaktadır. Ayrıca dinî yönelim ile kişiliğin boyutları arasındaki ilişkiyi Batı örnekleminden farklı bir örnekleme göstermesi de bu araştırmayı önemli kılmaktadır.

Birinci Uygulama: Dinî Yönelimin Boyutları Ölçme Aracı

Dinî yönelimdeki değişimle ilgili hipotezi test etmek üzere, Allport ve Batson'un geliştirdiği, iç kaynaklı, dış kaynaklı ve sorgulayıcı şeklinde üç boyuttan oluşan dinî yönelim modelinden yararlanarak ölçek oluşturulmuştur. Ölçek oluşturulurken, Allport'un Dinî Yönelim Ölçeği-Religious Orientation Scale (Allport&Ross 1967) ve Dinî Hayat Envanteri-Religious Life Inventory, özellikle bu ölçeğin sorgulayıcı dinî yönelim boyutu temel kabul edilmiştir (Batson&Schoenarde 1991a, 1991b). Bu ölçeklerle ilgili eleştiriler ve katkılar (örn. Hills ve dğr. 2004/2005; Kirkpatrick&Hood 1990; Maltby&Day 1998) da ölçek oluşturulurken dikkate alınmıştır. Ayrıca dinî yönelim ölçeğinin eksikliklerini gidermek üzere yapılan bazı ölçeklerden (örneğin dinî bilinç ölçeği) de faydalanılmıştır (el-Buhayrî&Demirtaş 1988).

Yukarıda verilen kaynaklardan, dinî yönelimin üç boyutuna dair 43 soru alınmıştır. Üç boyuttan ikisi 14 sorudan oluşurken, sorgulayıcı dinî yönelim boyutu 15 sorudan oluşturulmuştur. Yerel çevreye uyumlu olabilmesi için bazı sorularda, ibadet mekanının ismi, eril(müzekkerlik) ve dişil(müenneslik) zamirleri gibi bazı değişiklikler yapılmış, sosyal onaylanma arzusu etkeni mümkün olduğu kadar giderilmeye çalışılmıştır. Sakal bakımı ve modayla ilgili sorular hariç, diğer tüm sorular hem kızlara hem de erkeklere sorulmuştur. Zikredilmeye değer olan başka bir durum da, dinî yönelimlerin tasnifinin problemlidir. Bunun pek çok sebebi vardır. En önemli sebeplerden birisi, İslâm'da "duyguların edasının dindarlığın tercümanı olması"dır. Bir başka ifadeyle, vicdanî olanla davranışsal olanı ayırmak pek mümkün değildir. Genel olarak bazı değişiklikler yapılmakla birlikte, ölçeğin yöntemsel yapısını bozacak ve dinî yönelimle ilgili araştırmalarla karşılaştırma imkanını ortadan kaldıracak düzenlemeler yapılmamıştır. Her ifadeye 5'li likert şeklinde seçenekler konulmuştur. Bu seçenekler "(bana) hiçbir zaman uygun değil", "bana daima uygun" şeklinde sıralanmakta ve seçenekler olumsuzdan olumluya 0-4 arası puanlar verilmektedir.

Örneklem

İlgili hipotezlerin test edilmesi amacıyla uygulama, Suudî Arabistan'da okuyan bir grup öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcılardan 706'sı erkek öğrenci (yaş ortalaması, 21,73; sd=1,75); 535'i kız öğrencilerden (M=21,64; sd=1,72) oluşmaktadır. Örneklem farklı bölümlerden seçilmiştir. Dindarlık konusundaki "sosyal onaylanma" isteğinin tesirinden kurtulmak için katılımcılardan ankette isimlerini yazmamaları istenmiştir.

Bulgular

Örneklemden elde edilen veriler, kızlar ve erkekler ayrı ayrı olmak üzere, faktör analizine tabi tutulmuştur. Bu analiz neticesinde dindarlık ölçeği, üç değil dört faktör halinde belirlenmiştir. Ayrıca, her bir örneklem için Cattell'in (1966) yoğunlaşma-scee testi uygulanmıştır. Bu testle, grafik eğrisinin üstünde kalan, faktörler içerisinde ayrılan faktör belirlenmiştir. Ayrıca yapı geçerliğini tespit için, temel bileşenlerin çözümlenmesi yapılmış ve (rotation varimax) testiyle eksen döndürme işlemi yapılmıştır. Bu çerçevede dik (orthogonal) ve eğik (oblimin) döndürmeler yapılmıştır. Tablo-1'de bu faktör analizi ve bu döndürmenin sonuçları yer almaktadır. Birinci faktörün madde yüklerin incelendiğinde, bu faktörün "dış kaynaklı dinî yönelim" çerçevesinde biriktiği görülür. İkinci faktör ise, "iç kaynaklı dinî yönelimi" temsil etmektedir. Üçüncü faktör de birinci faktör gibi dış kaynaklı yönelimi temsil eder. Dördüncü faktör ise, "sorgulayıcı" yönelimi kapsamaktadır.

Araştırmada dış kaynaklı dinî yönelim, diğer pek çok araştırmada (örn. Brewczynski&McDonald 2006; Genia 1993; Gorsuch&McPherson 1989; Reed&Meyers 1991; Hills, Francis&Robbins 2005; Tiliopoulos, Bikker, Coxon&Hawkin 2007) olduğu gibi "dış kaynaklı bireysel (faktör-1)" ve dış kaynaklı toplumsal (faktör-3) yönelim olmak üzere iki alt boyuta ayrılmıştır. Birinci boyuta, kişisel ve psikolojik faydaları kapsadığı için "bireysel" ismi verilmiştir. Dış kaynaklı toplumsal boyut ise faktörleri oluşturan soruların madde yükleri incelendikten sonrasında ortaya çıkmıştır.

Tablo-1: Dinî Yönelim Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları (Erkeklerde)

İfadeler	Faktör-1	Faktör-2	Faktör-3	Faktör-4
Dine olan bağlılığım sayesinde pek çok işim kolaylaşır.	,62	,27	,18	-,08
Din, hayatın anlamı hakkındaki sorulara cevap verdiğinden dolayı benim için özellikle önemlidir.	,06	,06	-,005	,03
Dinin en büyük faydası, sıkıntıları arttırdığında bana rahatlama sağlamasıdır.	,58	,007	,11	,09
Dine olan bağlılığımın en önemli sebebi kaygılardan emin kılmasıdır.	,57	,12	,005	,04
Dindar olmam, bana başkalarının gözünde olumlu bir intiba kazandırır.	,50	,15	,42	-,12
Çoğu zaman kendimi Allah'a yakın hissettiğim tecrübelerim olmuştur.	,50	,18	,07	,26
Dini yaşamam beni başkaların yanında saygıdeğer kılar.	,50	,18	,45	-,06
Dinî emirler düşünce ve davranışlarımla çoğuna yön verir.	,48	,39	-,03	-,05
Çoğu zaman Allah'ın kudretini düşünürüm.	,46	,18	-,17	,19
Hayatı sorgulamaya başladığımdan itibaren dine olan bağlılığım arttı.	,42	,28	,14	,33

Tablo-1: Dini Yönelim Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları (Erkeklerde)				
İfadeler	Faktör-1	Faktör-2	Faktör-3	Faktör-4
Dini görevleri yerine getirme konusundaki kusurlarımdan dolayı kendimi kınarım.	,39	,03	,01	,05
Herhangi bir dinî konuyu tartışırken, sakın bir üslûb kullanırım.	,33	,26	-,005	,19
Pek çok nafîle namaz kılarım.	,06	,71	,12	,05
Kur'an'ı çok okumaya gayret ederim.	,19	,71	-,001	,04
Sabah namazını cemaatle kılmaya özen gösteririm.	,05	,70	,09	-,07
Namazları vaktinde kılmaya çok özen gösteririm.	,27	,67	-,05	-,06
Dindar birisi olduğumu düşünüyorum	,21	,59	,27	,06
Dini kitapları çokça okurum.	,09	,57	,009	,01
Arkadaşlarımın çoğu dindar insanlardır.	,17	,52	,38	-,08
Yaşamımdaki pek çok işimi dinî öğütlere uygun olarak gerçekleştiririm.	,42	,49	,15	-,03
İnsanların gözünde "dindar bir insan" olarak bilinmek benim için çok önemlidir.	,09	,15	,60	,12
Pek çok insan dindar olduğum için bana saygı gösteriyor.	,19	,31	,57	,11
Namazı kılmadığım zaman insanların kınamasından çekinirim.	-,14	-,03	,50	,3
Dini yaşamam başkalarıyla olan ilişkilerimde bana güven verir.	,42	,24	,48	-,05
Dindarlığım, diğer insanlardan güçlü olduğum hissini verir.	,37	,08	,48	,03
Dini yaşamam sosyal ilişkilerimi kuvvetlendirir.	,44	,31	,45	-,08
Bir kimse dinine bağlı değilse o kişiden hoşnut olmam.	-,002	,23	,4	-,02
Bazen insanlardan güzel övgüler almak için hayır işleri yaparım.	-,21	-,12	,39	,27
Sakal bakımının önemli bir dinî görünüm unsuru olduğuna düşünüyorum.	-,25	,37	,26	,26
Bir kötülük gördüğüm zaman, hiç tereddüt etmeden ve gerekirse elimle düzeltmeye çalışırım.	,22	,29	,34	,03
Sıkıntılı zamanlarda dindarlığım artıyor	,19	-,2	,33	,21
Zihnim, âlem ve varoluşun sırlarıyla meşgul olmaz.	-,07	-,06	,15	-,03
Bazı dinî uygulamaların doğru yorumlanıp yorumlanmadığı konusunu sorguluyorum.	,06	,26	-,05	,63
Dini şüphelerimi kendi içimde sorguluyorum.	,11	-,02	,02	,58
Kimseye açıklayamadığım dinî şüphelerim var.	-,12	-,06	,13	,56
Çoğu zaman dinî hükümlerin hikmetini sorgularım	,23	,16	-,11	,49
Bence pek çok dindar dini yanlış anlıyorlar.	-,02	-,16	-,16	,47
Pek çok dinî hükmü geleneğe uygun olarak uyguluyoruz.	-,13	-,15	,31	,45
Bazı dinî kanaatlerim kişisel düşüncemin bir ürünüdür.	,13	,12	,06	,44
En hassas dinî konularda bile tartışmayı kabul edebilirim.	,01	,003	,04	,39
Din alimlerinin görüşü benim için önemlidir onları hiç tartışmam.	,33	,07	,23	-,36
Çoğu zaman imanımın sıhatini sorgularım.	,07	-,12	,23	,31
Herhangi bir dinî amel yerine getirdiğimde doğrudan Allah'tan mükafaât beklerim.	,2	-,02	,08	,29

Kızlardan oluşan örnekleme ise, madde yüklerindeki bazı farklılıklarla rağmen, erkek ve kızlarda yaklaşık olarak faktörlerin birbirinin benzeri olduğunu görülür. Tablo-2'de bu faktörler ve faktörleri oluşturan maddelerin madde yükleri yer almaktadır. İlk faktör, "dış kaynaklı toplumsal"; ikinci boyut "iç kaynaklı"; üçüncü boyut "dış kaynaklı bireysel" ve son olarak dördüncü boyut "sorgulayıcı" dinî yönelim boyutlarından oluşmaktadır. Bu bulgular, dış kaynaklı boyutlardaki düzen dışında erkek örnekleminde benzer şekilde yer almaktadır. Ancak özellikle kız örnekleminde, ilk üç faktör içerisinde bazı ifadelerin her bir faktöre dağıldığı, madde yüklerinin birden fazla faktörde yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum, örnekleme tarafından bazı ifadelerin birden fazla faktörle ilişkilendirildiğini gösterir. Bir ifadenin birden çok faktör içerisinde yer alması, örneklemlerde dinî yönelimin farklı şekilde ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu

bulgular, dinî yönelim boyutlarının müslüman örnekleme de bulunduğunu desteklese de, müslüman örneklemin dinî yönelimler konusundaki kesin ayırma, özellikle dinî hassasiyetleri ve ibadetleri içeren davranış boyutundaki farklılığa da bir ışık tutmaktadır. Örneğin namaz kılmak için camiye gitmek, Pazar günü kiliseye gitmede olduğu gibi, dış kaynaklı yönelimi dışta bırakarak sadece iç kaynaklı yönelimle ilişkilendirilemez. Birden fazla faktöre dağılan ifadelerin varlığı dikkate alınarak, yönelimleri ölçecek ifadeleri seçmek için ifadelerin hangi faktöre ait oldukları tespit edilmiştir. Böylece her bir dinî yönelimi ölçecek boyutların ve ifade sayılarının ayıklanması mümkün olmuştur.

Tablo-2: Dinî Yönelim Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları (Kızlarda)

İfadeler	Faktör-1	Faktör-2	Faktör-3	Faktör-4
Pek çok insan dindar olduğum için bana saygı gösteriyor.	,66	,09	,17	,19
Dini yaşamam sosyal ilişkilerimi kuvvetlendirir.	,64	,21	,32	,08
Arkadaşlarımın çoğu dindar insanlardır.	,61	,29	,15	,003
Dindar birisi olduğumu düşünüyorum.	,75	,04	,13	-,01
İnsanların gözünde "dindar bir insan" olarak bilinmek benim için çok önemlidir.	,57	-,13	,04	,17
Bir kimse dinine bağlı değilse o kişiden hoşnut olmam.	,55	,01	,006	,12
Bir kötülük gördüğüm zaman, hiç tereddüt etmeden ve gerekirse elimle düzeltmeye çalışırım.	,54	,25	,02	,1
Dindarlığım, diğer insanlardan güçlü olduğum hissini verir.	,49	,18	,26	,23
Din alimlerinin görüşü benim için önemlidir onları hiç tartışmam.	,47	,2	,14	-,21
Dini yaşamam başkalarıyla olan ilişkilerimde bana güven verir.	,42	,26	,41	,14
Namazları vaktinde kılmaya çok özen gösteririm.	,08	,66	,01	-,009
Kuran'ı çok okumaya gayret ederim.	,16	,62	,19	,11
Pek çok nafile namaz kılarım.	,21	,61	-,02	,02
Günlük hayatımda, pek çok işimi dinî öğütlere uygun olarak gerçekleştiririm.	,49	,53	,20	-,04
Dinî kitapları çokça okurum.	,29	,50	,11	,09
Günlük yaşamımda pek çok kararımı dinî emirlere uygun alırım.	,35	,49	,27	,11
Namazı kılmadığım zaman insanların kınamasından çekinirim.	,35	,46	-,22	,24
Çoğu zaman Allah'ın kudretini düşünürüm.	,02	,43	,38	,19
Pek çok dinî hükmü geleneğe uygun olarak uyguluyoruz.	,09	-,37	-,01	,34
Herhangi bir dinî konuda eleştiride bulunurken, sakın bir uslub kullanırım.	,19	,35	,13	,24
Dine olan bağlılığımın en önemli sebebi kaygılardan emin kılmasıdır.	,14	,02	,58	,09
Din, hayatın anlamı dair sorulara cevap verdiği için benim için özellikle önemlidir.	,24	,23	,58	-,02
Dini yaşamam, başkalarının gözünde olumlu bir intibamın olmasını sağlar.	,47	,12	,55	,02
Dine olan bağlılığım sayesinde pek çok işim kolaylaşır.	,36	,32	,55	-,06
Pek çok insan dindar olduğum için bana saygı gösteriyor.	,44	,13	,54	-,005
Çoğu zaman kendimi Allah'a yakın hissedirim.	,21	,04	,42	,13
Din emirleri yerine getirmediğimde kendimi kınarım.	,04	,18	,35	,29
Modaya uygun pek çok elbisenin dine aykırı olduğunu düşünüyorum.	,32	-,04	,36	,005
Hayatı sorgulamaya başladığımdan itibaren dine olan bağlılığım arttı.	,29	,35	,35	,34
Herhangi bir dinî emri yerine getirdiğimde doğrudan Allah'tan mükafat beklerim.	-,009	,03	,34	,32
Zihnim alem ve varoluşun sırlarıyla meşgul olmaz.	,11	-,19	-,26	,03
Bazı dinî uygulamaların doğru yorumlanması konusunu sorguluyorum.	,06	,19	-,02	,68
Kimseye açıklayamadığım dinî şüphelerim var	-,04	-,02	-,16	,64
Dinî şüphelerimi kendi içimde sorguluyorum.	-,04	-,008	,04	,60
Çoğu zaman imanımın sıhhatini sorgularım.	,005	-,09	,17	,53
Çoğu zaman dinî hükümlerin hikmetini sorgularım	,08	,16	-,11	,49
Bence pek çok dindar dini yanlış anlıyorlar.	-,37	-,30	,11	,46
Bazı dinî kanaatlerim kişisel düşüncemin bir ürünüdür.	,13	,07	,16	,41

İfadeler	Faktör-1	Faktör-2	Faktör-3	Faktör-4
Bazen insanlardan güzel övgüler almak için hayır işleri yaparım.	,29	-,3	-,25	,34
Sıkıntılı zamanlarda dindarlığım artıyor	,18	-,19	,03	,33
En hassas dinî konularda bile tartışmayı kabul edebilirim.	,14	,009	,08	,27

Tablo-3'te, dinî yönelimi oluşturan her bir faktörün madde sayıları ve faktörleri oluşturan maddelerin iç tutarlılıklarını gösteren Cronbach Alfa değerleri yer almaktadır. Dördüncü ve beşinci tablolarda ise, her iki örnekleme dinî yönelim boyutlarının kendi arasındaki ilişkilerini gösteren değerler verilmektedir. Bu değerler, dinî yönelimin boyutları arasında, sorgulayıcı yönelim hariç (örneğin sorgulayıcı yönelim ile iç kaynaklı dinî yönelim arasındaki ilişkinin anlamsız ve negatif olması, örneklem tarafından bu boyuta giren özelliklerin dinî yönelimin dışında bırakılmak istendiğini gösterir. çev.), özellikle kızlarda güçlü ve oldukça anlamlı ilişkinin olduğunu açıklamaktadır.

Örneklem	Boyutlar	Madde Sayısı	Alfa Değerleri
Erkek	İç kaynaklı	7	,81
	Dış kaynaklı (Bireysel)	9	,73
	Dış kaynaklı (Toplumsal)	9	,65
	Sorgulayıcı	10	,66
Kadın	İç kaynaklı	9	,73
	Dış kaynaklı (Bireysel)	6	,71
	Dış kaynaklı (Toplumsal)	9	,81
	Sorgulayıcı	9	,69

	İç kaynaklı	Dış kaynaklı (Bireysel)	Dış kaynaklı (Toplumsal)	Sorgulayıcı
İç kaynaklı		,47**	,37**	-,01
Dış kaynaklı (Bireysel)	,47**		,39**	,18**
Dış kaynaklı (Toplumsal)	,37**	,39**		,18**
Sorgulayıcı	-,01	,18**	,18**	

** = p < ,001 ve * = p < ,05 düzeyindeki anlamlılık düzeyini gösterir.

	İç kaynaklı	Dış kaynaklı (Bireysel)	Dış kaynaklı (Toplumsal)	Sorgulayıcı
İç kaynaklı		,54**	,44**	-,07
Dış kaynaklı (Bireysel)	,54**		,39**	,18**
Dış kaynaklı (Toplumsal)	,44**	,55**		,18**
Sorgulayıcı	-,07	,16**	,19**	

** = p < ,001 ve * = p < ,05 düzeyindeki anlamlılık düzeyini gösterir.

Binişik ifadelerin ölçekten çıkarılması gerekliliğini ortaya koyan madde yükü değerleri, aynı zamanda farklı dinî yönelimlerin kesiştiği noktaya da işaret etmektedir. Örneğin erkeklerde, "dindarlığım sosyal ilişkilerimi güçlendirir" ifadesinin, dış kaynaklı dinî yönelim içerisinde yer almasına rağmen, sorgulayıcı dinî yönelim haricinde diğer yönelimlere de dağıldığı görülmektedir. Benzer durum diğer bazı ifadeler içinde de geçerlidir. Bu durum, daha öncede ifade edildiği üzere, İslâm dinine has bir durum olabilir. Çünkü İslâm'da dinî yönelimler arasında kesin

ayırım zordur. Nitekim samimi yapılan uygulamalar (iç kaynaklı yönelim), bu uygulamalar neticesinde elde edilen bireysel ve sosyal kazanımlar (dış kaynaklı yönelim) arasında ayırım yapmak güçtür. Sorgulayıcı yönelime gelince, bu yönelim diğer yönelimlerden farklı olarak her iki örnekleme de net bir şekilde faktörleşmiştir. Bunun sebebi de, diğer yönelimlerin aksine, bu yönelimin davranışsal ve duygusal yönünden çok bilişsel bir tarafının olmasıdır. Bütün bunlarla birlikte faktörler arasında açık bir ayırımda söz konusudur. Örneğin, iç kaynaklı dinî yönelim içerisinde yer alan “nafile namâzlar kılarım” ve “namazları vaktinde kılmaya özen gösteririm” şeklindeki ifadeler, her iki örnekleme de yine iç kaynaklı yönelim içerisinde yer almaktadır.

Sonuç olarak, dinî yönelimlerin tespit edildiği birinci uygulamada, dış kaynaklı dinî yönelim “dış kaynaklı bireysel” ve “dış kaynaklı toplumsal” olmak üzere iki alt boyuta ayrılmıştır. Bu durum, pek çok araştırmada elde edilen sonuca uygundur. Sorgulayıcı dinî yönelimler hariç, diğer dinî yönelimler arasında güçlü bir ilişki vardır. Bu bulgu, dindarlık içerisinde tek bir boyutun olmadığı, birbiriyle ilişkili birden çok boyutun bulunduğu fikrini desteklemektedir. Ayrıca dinî davranışı da sadece tek bir boyut olarak değerlendirmek hatalıdır. Bu durum dindarlık değişkeninin ele alındığı araştırmalarda göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husustur. Bütün bunlardan sonra şu sorunun cevabını aramak mümkün olacaktır: Bu dinî yönelimler ile kişiliğin boyutları arasındaki ilişki ve farklılıklar nelerdir? Bu soruya verilecek cevap dinî yönelim özelliklerinin kişiliğin boyutlarındaki rolünün de tespitini sağlayacaktır. İşte bütün bunlar ikinci uygulama da yer almaktadır.

İkinci Uygulama Ölçme Aracı

Dinî yönelimle ilgili ölçme aracını daha önceki bölümde tanıtmıştık. Burada kişiliği ve boyutlarını ölçmek için kullanılan Büyük Beşli Kişilik Ölçeği’ni tanıta-
cağız. Bu ölçek Ruveyte’ tarafından erkeklere ve kızlara ayrı ayrı uygulanmıştır (Ruveyte’ 2007a/2007b).

Örnekleme

Araştırmada kullanılan kişilik ölçeği, Kral Suud Üniversitesi’nden, 407 erkek ve 339 kız öğrenciye uygulanmıştır (yaş ortalaması sırasıyla, 21,65 ve 21,4; standart sapma sırasıyla, 1,81 ve 1,94 şeklindedir). Uygulama esnasında “sosyal onaylanma” isteğinin tesirinden kurtulmak için katılımcılar ankete isimleri veya kimliklerine işaret eden herhangi bir rumuz yazma konusunda serbest bırakılmıştır (Paulhus 1984/1991).

Bulgular

Beşinci ve altıncı tablolarda, katılımcıların hem dinî yönelim hem de kişilik özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Tablolarda görülmesi mümkün olan en önemli bulgulardan birisi kızlarda ve erkeklerde, iç kaynaklı dinini yönelim ile nörotizm arasında olumsuz; sorumluluk boyutuyla olumlu bir ilişkinin olmasıdır. Dinî yönelimin dış kaynaklı bireysel boyutu ise, her iki örnekleme benzer düzeyde, kişiliğin “sorumluluk, uyumluluk ve dışa dönüklük” boyutuyla ilişkili bulunmuştur. Ancak her iki örnekleme de dinî yönelimin dış kaynaklı toplumsal boyutu ile kişilik değişkenleri arasındaki ilişki dış kaynaklı bireysel boyuta göre daha düşüktür. Ayrıca yine her iki örnekleme, dinî yönelimin sorgulayıcı yönelim boyutu ile kişiliğin nörotizm ve açıklık boyutları arasında olumlu ilişki vardır.

	İç kaynaklı	Dış kaynaklı (Bireysel)	Dış kaynaklı (Toplumsal)	Sorgulayıcı
Nörotizm	-,24**	-,05	,14**	,34**
Dışadönüklük	-,01	,18**	,10*	,20**
Sorumluluk	,27**	,22**	,02	,001
Uyumluluk	,01	,22**	,18**	,22**
Açıklık	,05	,23**	,04	,41**

** =p<,001 ve * =p <,05 düzeyindeki anlamlılık düzeyini gösterir.

	İç kaynaklı	Dış kaynaklı (Bireysel)	Dış kaynaklı (Toplumsal)	Sorgulayıcı
Nörotizm	-,29**	,01	-,04	,41**
Dışadönüklük	,04	,05	,09	,13*
Sorumluluk	,38**	,25**	,017**	-,11*
Uyumluluk	,21**	,22**	,07	,08
Açıklık	,18**	,19**	,16**	,28**

** =p<,001 ve * =p <,05 düzeyindeki anlamlılık düzeyini gösterir.

Yukarıdaki bulgularda da görüldüğü üzere, “iç kaynaklı dinî yönelim” boyutunun, kişiliğin “sorumluluk” boyutuyla olumlu “nörotizm boyutu ile olumsuz ilişkisinin bulunması, Allport ve Ross’un (1976) bu konudaki teorisiyle de uygunluk arz etmektedir. İç kaynaklı dinî yönelimdeki artışla birlikte kişiliğin nörotizm boyutuna giren özelliklerde bir düşüş görülmektedir. Bu bulgu, aynı zamanda başka araştırmalarda elde edilen bulgularla da örtüşmektedir (Myers 2000). İç kaynaklı dinî yönelim ile kişiliğin sorumluluk boyutu arasındaki olumlu ilişki ise, dinî duygu ve davranışlara gösterilen özenin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Ancak bu bulgu, her iki boyutun birbirini etkilediği, iki boyut arasında sebebiyet ilişkisinin olduğu anlamına gelmez. Dinî yönelimin dış kaynaklı bireysel boyutu ile kişiliğin boyutları arasındaki ilişkiler her iki örnekleme birbiriyle uyumluyken; örneklemlerde dış kaynaklı toplumsal boyutunun kişilik boyutlarıyla olan ilişkisinin oldukça farklı olduğu görülmüştür. Bu durum da, Suud toplumundaki kadın-erkek arasındaki cinsiyet rolleri ve sosyal ilişkiler ağı farklılığının, erkeklerden sosyalleşme beklentilerin fazla olduğunun bir göstergesidir (bkz. Ruveyte’

2008). Şöyle ki, erkeklerde dış kaynaklı toplumsal yönelimin nörotizm, dışa dönüklük ve uyumluluk boyutlarıyla ilişkili olması asabi sosyal hassasiyetlerin, uyumluluğun ve sosyal dışadönüklüğün erkeklere atfedildiğini gösterir. Kızlarda ise, dış kaynaklı toplumsal ve dış kaynaklı bireysel yönelimlerin bir birine yakın düzeyde “açıklık” ve “sorumluluk” boyutlarıyla ilişkili olması, erkeklerin aksine, bu iki boyut bakımından farklılığın olmadığına işaret eder. Ancak, her iki örnekleme için, iç kaynaklı boyutun kişiliğin boyutlarıyla olan ilişkisi ise üzerinde durulması gereken bir husustur. Çünkü bu durum, kültürdeki kişiliğin boyutları ile iç kaynaklı yönelim arasındaki ilişkilere dair unsurları temsil eder.

Son olarak, her iki örnekleme, sorgulayıcı yönelim ile kişiliğin “nörotizm”, “açıklık” ve “dışadönüklük” boyutları arasında olumlu ilişki olduğu görülmektedir. Bu bulgu, şüphe ve sorgulamanın, asabi bir karşı çıkış, sorgulamaya açıklık ve dışa dönüklerde olduğu gibi sosyalleşme ve sosyal normlara uyum eksikliğinin olabileceği şeklinde yorumlanabilir. Fakat bu durum, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi olduğunu göstermez. Dahası bu yorumlama çabası, özellikle kız örnekleme, yönelimler arası güçlü ilişkiyi gösteren değerlerdeki bazı problemleri temize çıkarmaz. Örneğin kızlarda dinî yönelim ile kişiliğin boyutları arasındaki ilişkiler her bir faktör de ayrı ayrıdır. Ayrıca araştırmada, kişiliğin boyutlarının (bağımsız değişken) dindarlığın boyutlarıyla (bağımlı değişken) etkileşimini tespit üzere çoklu regresyon analizi de yapılmıştır. Ancak bu işlem, korelasyon analizi bulgularıyla benzerlik gösterdiği için fazla ilerletilmemiştir. Regresyon modelindeki R^2 değerleri, üç durum (kızlarda sorgulayıcı ve iç kaynaklı yönelimlerde, erkeklerde ise sorgulayıcı yönelim boyutunda) dışında 0,1 değerini aşmamıştır. Bu değişkenlerin R^2 değerleri sırasıyla 0,2; 0,26; 0,22 şeklindeydi. Modele giren bağımsız değişkenlere göre, kızlarda, iç kaynaklı dinî yönelimde etkili olan değişkenler, nörotizm (olumsuz beta değeri), sorumluluk ve uyumluluktur. Ayrıca aynı örnekleme, sorumluluk boyutu hariç kişiliğin tüm boyutları, iç kaynaklı dinî yönelim boyutu dışında olumlu etkiye (pozitif beta değerine) sahiptir. Erkeklerde sorgulayıcı boyutta, nörotizm ($\beta=,24$) ve açıklık ($\beta=,36$) dışındaki faktörler model dışı kalmıştır. Bu bulgular, genel olarak, bağımlı değişkenlerdeki değişimi açıklamada, korelasyon değerleriyle uygunluk arz etmektedir. Şöyle ki, regresyon bulguları her iki örnekleme sorgulayıcı boyut ve kızlardaki iç kaynaklı yönelim değişkenlerindeki değişimi açıklama dışında korelasyon değerleriyle uyumlu gözükmektedir. Bu da, kişiliğin boyutları dışında, dinî yönelimdeki değişimi açıklayan başka faktörlerin de varlığını gündeme getirmektedir. Ailedeki yetişme tarzı bu etkenlerden birisi olabilir.

Dinî yönelimler ile kişiliğin boyutları arasındaki ilişkileri açıklamak için son bir uygulama daha yapılmıştır. Kişiliğin boyutları ile dinî yönelim ölçeğindeki her bir ifade arasındaki ilişkilere bakılmıştır. Bunun amacı, dinî yönelim ile kişiliğin boyutları arasındaki ayırım noktalarını daha net açıklamaktır. Çünkü dinî yönelimin boyutları ile kişiliğin boyutları arasındaki korelasyon değerleri, bütün bu

ayırım noktalarını eriterek, tek bir boyutta toplar. Böylece dinî yönelimin boyutlarını oluşturan maddelerin kişilikle olan ilişkisini fark etmek pek mümkün olmaz. Dinî yönelimin ifadeler bazında kişilik boyutlarıyla olan ilişkisi bu imkânı sağlar. Dindarlık ölçeğindeki ifadeler, hangi dindarlık faktörleri içerisinde yer aldıkları ve bu ifadelerin ilişkili olduğu kişilik boyutları, Tablo 7-8'de gösterilmiştir. Ancak dindarlık ölçeğindeki pek çok ifade ile kişilik boyutları arasında ilişki bulunmasına rağmen, tabloya sadece $r=0,25$ 'den yüksek olan değerler alınmıştır. Başka bir ifadeyle, kişilikle güçlü ilişkisi bulunan dindarlık ölçeği ifadelerine tablolarda yer verilmiştir.

Tablo-7: Erkeklerde, dinî yönelime dair bazı ifadeler ile kişiliğin boyutları arasındaki ilişkiler		
İfadeler	R (korelasyon katsayıları)	Değişkenler
Pek çok dinî hükmü geleneğe uygun olarak uyguluyoruz.	,26	Sorgulayıcı-Nörotizm
İmanımın sıhhatini çokça sorguluyorum.	,29	Sorgulayıcı-Nörotizm
Kimseye açıklayamadığımı dinî şüphelerim var.	,25	Sorgulayıcı-Nörotizm
Namazları vaktinde kılmaya özen gösteriyorum.	,27	İç kaynaklı-Sorumluluk
Kur'an'ı çokça okuyorum.	,31	İç kaynaklı-Sorumluluk
En hassas dinî meselelerin bile tartışılabileceğini düşünüyorum.	,27	Sorgulayıcı-Açıklık
Bazı dinî kanaatlerim kişisel düşüncemin bir ürünüdür.	,30	Sorgulayıcı-Açıklık
Çoğunlukla, dinî hükümlerin arkasındaki hikmeti sorgularım.	,29	Sorgulayıcı-Açıklık
Bazı dinî konu ve uygulamaların yorumunun doğruluğu konusunda şüphelerim var.	,34	Sorgulayıcı-Açıklık

Yukarıda tabloda yer alan bulgular, dinî yönelimin sorgulayıcı boyutu içerisinde bulunan ifadelerin, kişiliğin açıklık ve nörotizm boyutlarıyla olan ilişkilerini göstermektedir. Bu durum, daha önceki bulgularda değinilen sorgulayıcılığın ikili tabiatını açıklamaktadır. Nitekim önceki bulgularda en göze çarpan sonuç, sorgulayıcılıktaki değişimi "açıklık" ve "nörotizm" boyutlarının açıklamasıdır. Bütün bu bulgular birlikte değerlendirildiğinde, sorgulayıcılık ve şüphenin duygusal istikrarsızlık ve habere açıklık olarak yorumlanabileceği; sorgulamayla ilgili ifadelerin açıklıkla, şüpheyile ilgili ifadelerin ise "nörotizm" ile ilişkilendirilebileceği anlaşılmaktadır.

Tablo-8: Kızlarda, dinî yönelime dair bazı ifadeler ile kişiliğin boyutları arasındaki ilişkiler		
İfadeler	R (korelasyon katsayıları)	Değişkenler
Zaman zaman insanların övgüsünü kazanmak için hayır yapmayı seviyorum.	,27	Sorgulayıcı-Nörotizm
Kimseye açıklayamadığımı dinî şüphelerim var.	,36	Sorgulayıcı-Nörotizm
Sıkıntılı zamanlarda dindarlığım artıyor.	,29	Sorgulayıcı-Nörotizm
İmanımın sıhhatini çokça sorguluyorum.	,43	Sorgulayıcı-Nörotizm
Namazımı kılmayı ihmal ettiğimde insanların kınamasından korkarım.	,27	İç kaynaklı-Nörotizm
Dindar birisi olduğumu düşünüyorum.	,25	Dış kaynaklı sosyal-Sorumluluk
Kur'anı çokça okuyorum.	,33	İç kaynaklı-Sorumluluk
Namazlarımı vaktinde kılmaya özen gösteriyorum.	,31	İç kaynaklı-Sorumluluk
Bazı dinî kanaatlerim kişisel düşüncemin bir ürünüdür.	,26	Sorgulayıcı-Açıklık
Bazı dinî konu ve uygulamaların yorumunun doğruluğu konusunda şüphelerim var.	,25	Sorgulayıcı-Açıklık

Dinî yönelim ölçeği ve kişiliğin beş faktörü için birlikte yapılan faktör analizi sonuçları yukarıdaki bu bulguyu desteklemektedir. Nitekim, dinî yönelimin alt boyutu olan sorgulayıcı boyut, madde yükü bakımından “açıklık” ve “nörotizm” boyutları arasında faktörleşmiştir. Bütün dinî yönelim ölçeğini oluşturan maddeler birlikte faktöre dahil edildiğinde bu ölçekte, sorgulayıcı alt boyut dışında altı faktör ortaya çıkmaktadır. Bu durum, sorgulayıcı boyutu dinî yönelimin bir boyutu olarak açıklayan faktörler olduğu, en önemlilerinin de nörotizm ve açıklık boyutları olduğunu gösterir. Böylece sorgulayıcı boyutun diğer bir dinî yönelim faktörüne dahil olmasına kişilik boyutları engel olmuştur. Önceki bulguları da dikkate aldığımızda, şunu söylemek mümkündür: sorgulayıcı boyut dışındaki dinî yönelim boyutları kişilik faktörlerinden bağımsız müstakil faktör olarak ortaya çıkmıştır. Bu bulguya benzer bir bulguya, “açıklık” boyutu olmayan Eysenk’in kişilik teorisini kullanarak araştırma yapan“ Hill ve diğerleri (2004) de ulaşmışlardır. Ancak pek çok faktörün konunun açıklanmasına dahil olmasından dolayı daha çok araştırılmaya ihtiyaç vardır.

Son olarak, erkeklerde ve kızlarda müşterek olan ifadelerden yola çıkarak, her iki grup arasındaki dinî yönelim farklılıklarını araştırmam mümkün olmuştur. Elde edilen bulgular dinî yönelim bakımından kızlar lehine bir farklılığın olduğunu göstermiştir. Bu bulgu da, psikoloji literatüründeki “kızların/kadınların erkeklere göre daha dindar olduğu” bulgusuna uymaktadır (örn. Francis 1991; Taylor&MacDonald 1999).

Sonuç

Bu araştırmada, dinî yönelimin üç boyut olduğu; dış kaynaklı dinî yönelimin bireysel ve toplumsal olmak üzere iki alt boyuta ayrıldığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, psikoloji literatüründeki araştırmaların sonuçlarına uymaktadır. Ayrıca, ikinci uygulama neticesinde, dinî yönelim ile kişilik arasında özellikle dinî yönelim boyutları ile kişiliğin “nörotizm, sorumluluk ve açıklık” boyutları arasında ilişki olduğu anlaşılmıştır.

Bu bulgular, Müslüman örnekleme, diğer örneklemlerden bazı farklılıkları olmakla birlikte, dinî yönelimin birden fazla boyuta ayrıldığını göstermiştir. Buradan hareketle, dindarlık değişkenini psikolojik açıdan ele alan araştırmalarda dindarlığın tek değişken olarak ele alınması yöntemsel bir hatadır. Dinî yönelimin boyutları ile kişilik boyutları arasındaki ilişkilerde büyük farklılıklar vardır (örn. nörotizmin sorgulayıcı dinî yönelim ile pozitif, iç kaynaklı yönelim ile negatif ilişkisi vardır vb.). Bu yönelimler, güncel hayatta karşılaştığımız bazı dindarların esnekliği ve anlaşılabilirliğine veya dini “araç” veya “amaç” olarak görme yönelimlerinin aydınlatılmasına yardımcı olmaktadır. Bütün bu bulgular, “dinî davranış” değişkenindeki değişimi ve onun kişiliğin faktörleriyle olan ilişkilerinin farklılığını açıklamaktadır.

Son olarak, bu konularla ilgili daha fazla açıklama yapabilmek için, özellikle farklı örneklem gruplarında yapılacak, daha fazla araştırmaya gerek olduğunu söylemek gerekir. Çünkü bu araştırma, yapıldığı dönemin şartları ve yaşları, statüleri aynı olan örneklem (öğrenciler) ile sınırlı kalmıştır.

Kaynaklar

Arapça Kaynaklar

- Abdurragıb Buheyfî ve Adil Demirtaş (1988). *Migyasu'l-Va'yi'd-Dînî*, Kahire.
- Abdullah Ruveyte' (2007a). I'dadi Migyasi Li'l Avamili'l Hamseti'l Kübrâ fi's Şahsiyye: Dirasetü alâ ayyinetin suudiyyetin. *Mecelletün Dirâsâtün Arabiyyetün*. 6 (2), 1-36.
- Abdullah Ruveyte' (2007b). Migyasi Li'l Avamili'l Hamseti'l Kübrâ fi's Şahsiyye: Ayyinetin Suudiyyetin mine'l İnâs. *el-Mecelletü't Terbeviyye*. 21 (83), 99-126.
- Abdullah Ruveyte' (2008). el-Cemiyye-el-Ferdiyye ve'l Husûsiyyeti's Segâfiyyeti li'l Muctemei's Suudiyyi: Muctemeun Muhafızun em Nâgîdün. Merkezü Buhûsi Külliyyeti't Terbiyyetî, Camiati el-Melik Suud.

İngilizce Kaynaklar

- Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Batson, D. C., & Schoenrade, P. (1991a). Measuring religionas quest: 1) Validity concerns. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 30, 416-429.
- Batson, D. C., & Schoenrade, P. (1991b). Measuring religionas quest: 2) Reliability concerns. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 30, 430-447.
- Batson, D. C., Schoenrade, P., & Ventis, L. W. (1993). *Religion the individual: a social-psychological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Brewczynski, J., & MacDonald, D. A. (2006). Confirmatory factor analysis of the Allport and Ross orientation scale with a Polish sample. *The International Journal for Psychology of Religion*, 16, 63-76.
- Cattell, R. B. (1966). The screen test for the number of factors. *Multivariate Behavioral Research*, 1: 140-161.
- Eysenck, M. W. (1998). Personality and the psychology of religion. *Mental Health, Religion & Culture*, 1, 11-19.
- Francis, L. J. (1991). Personality and attitude towards religion among adult churchgoers in England. *Psychological Reports*, 69, 791-794.
- Francis, L., & Jackson, C. J. (2003). Eysenck's dimensional model of personality and religion: are religious people more neurotic? *Mental Health, Religion & Culture*, 6, 87-100.

- Francis, L., & Johnson, P. (1999). Mental health, prayer and church attendance among primary schoolteachers. *Mental Health, Religion & Culture*, 2, 153-158.
- Francis, L., & Kay, W. K. (1995). The personality characteristics of Pentecostal ministry candidates. *Personality and Individual Differences*, 18, 581-594.
- Freud, S. (1927/1961). *The future of illusion*. New York: Norton.
- Genia, V. (1993). A psychometric evaluation of the Allport-Ross I/E scales in a religiously heterogeneous sample. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 32, 284-290.
- Gilling, V., & Joseph, S. (1996). Religiosity and social desirability: impression management and self-deceptive positivity. *Personality and Individual Differences*, 21, 1047-1050.
- Gorsuch, R. L., & McPherson, S. E. (1989). Intrinsic/extrinsic measurement: I/E-revised and single-item scales. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 28, 348-354.
- Hill, P., Francis, L., & Robbins, M. (2005). The development of revised religious life inventory (RLI-R) by exploratory and confirmatory factor analysis. *Personality and Individual Differences*, 38, 1389-1399.
- Hills, P., Francis, L. J., Argyle, M., & Jackson, C. J. (2004). Primary personality trait correlates of religious practice and orientation. *Personality and Individual Differences*, 36, 61-73.
- Jorm, A. F., & Christensen, H. (2004). Religiosity and personality: evidence for non-linear associations. *Personality and Individual Differences*, 36, 1433-1441.
- Kirkpatrick, L. A., & Hood, R. E. (1991). Intrinsic-extrinsic religious orientation: the boon or bane of contemporary psychology of religion. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 29, 442-462.
- Kosek, R. B. (1999). Adaptation of the big five as a hermeneutic instrument for religious constructs. *Personality and Individual Differences*, 27, 229-237.
- Leak, G., & Fish, S. (1989). Religious orientation, impression management, and self-deception: toward a clarification of the link between religiosity and social desirability. *Journal of the Scientific Study of Religion*, 28, 355-359.
- Lewis, C., & Maltby, J. (1995). Religious and personality among U.S. adults. *Personality and Individual Differences*, 18, 293-295.
- Maltby, J. (1995). Personality, Prayer and church attendance among US female adults. *Journal of Social Psychology*, 755, 529-531.
- Maltby, J. (1999). Personality dimensions of religious orientation. *The Journal of Psychology*, 133, 631-640.
- Maltby, J., & Day, L. (1998). Amending a measure of the Quest Religious Orientation: applicability of the scale's use among religious and non-religious persons. *Personality and Individual Differences*, 25, 517-522.

- Myers, D. G. (2000). The funds, Friends, and faith of happy people. *American Psychologist*, 55, 56-67.
- Pargament, K. I. (1997). *The psychology of religion& coping: theory, research, practice*. London: Guilford Press.
- Paulhus, D. L. (1984). Two-component models of socially desirable responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 598-609.
- Paulhus, D. L. (1991). Measurement and control of response bias. (In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes* (pp. 17—59). San Diego, CA: Academic Press.).
- Reed, L. A., & Meyers, L. S. (1991). A structural analysis of religious orientation and its relation to sexual attitudes. *Educational and Psychological Measurement*, 51, 943-952.
- Sarogiou, V. (2002). Religion and the five factors of personality: a meta-analytic review. *Personality and Individual Differences*, 32, 15-25.
- Tiliopoulos, N., Bikker, A. P., Coxon, A. P., & Hawkin, P. K. (2007). The means and ends of religiosity: a fresh look at Gordon Allport's religious orientation dimensions. *Personality and Individual Differences* 42, 1609-1620.